

ԽՈՍՔ ԹԱՐԳԱՆՉԻ

Ի. դարի առաջին քառորդում Օսմանյան կայսրության ողջ տարածքում եւ հարակից շրջաններում հայերի ցեղասպանությանը զուգահեռ երիտթուրքերը կազմակերպել են նաեւ երկրում ապրող մյուս ժողովուրդների՝ ասորիների, ասուրիների¹, հուլների, եզդիների եւ այլ ազգային փոքրամասնությունների զանգվածային կոտորածներով ուղեկցվող բռնագաղթեր ու բռնի կրոնափոխություններ: Ի տարբերություն ցեղասպանության ենթարկված ուրիշ ազգերի, եզդիների ցեղասպանության հարցը գրեթե ուսումնասիրված չէ ողջ աշխարհում: Սույն իրողությունը բացատրելի է նրանով, որ պահպանված սակավաթիվ արխիվային նյութերի ու սկզբնաղբյուրների մեծ մասն անհասանելի է գիտական շրջանակներին: Այդուհանդերձ, գիտության բազմաթիվ մշակներ (Ի. Չարնի, Թ. Շմիդինգեր, Զ. Գեսթ, Օ. Էհրինգ, Ա. Հինթոն եւ այլք) տարբեր ժամանակներում փորձել են զբաղվել սույն խնդրի բազմակողմանի հետազոտությամբ: Եզդիների եւ, առհասարակ, ցեղասպանությունների՝ ընկերային-մարդա-

¹ Հայերեն գրականության մեջ «ասորի» («ասորական») եւ «ասուրի» («ասուրական») բառերը, որոնք համապատասխանում են անգլերեն «syrian» եւ «assyrian», եզրույթներին, դիտարկված են իբրեւ հոմանիշներ (տե՛ս Ս. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՅ, Հայերէն բացատրական բառարան, հտ. 1, Երեւան, 1944, էջ 236, ինչպէս նաեւ՝ Գ. ԱՐՔ. ՃԷՐՃԷՐԵԱՆ, Փ. Կ. ՏՕՆԻԿԵԱՆ, Ա. ՏԷՐ ԽԱԶԱՏՈՒՐԵԱՆ, Հայոց լեզուի նոր բառարան, հտ. 1, Պէյրութ, 1992, էջ 194 եւ այլն): Միջնադարյան գրականության մեջ նրանք հայտնի են եղել «արեւմտյան ասորիներ» (կամ՝ «հակոբեկյաններ») եւ «արեւելյան ասորիներ» (կամ՝ «նեստորականներ») անուններով, որը պայմանավորված է եղել Ե.-Զ. դարերում Ասորական եկեղեցու բաժանման արդյունքում ձեւավորված դավանաբանական ուղղություններին կամ ավանդություններին հարելու իրողությամբ: Սակայն ԺԹ. դարավերջից ասորիների մի հատվածի, հիմնականում՝ Արեւելքի Ասորական եկեղեցու հետեւորդների մոտ արտասահմանյան քարոզիչների անուղղակի ազդեցությամբ արմատավորվել է հին ասորեստանցիների շառավիղներ լինելու գաղափարը: Այսինքն՝ նրանք իրենց համարում են Սեմի որդու՝ Ասուրի ժառանգները (Մննդ. Ժ. 22), իսկ ասորալեզու մյուս եկեղեցիները, մասնավորապես՝ Ասորի Ուղղափառ եկեղեցին չի ընդունում «ասորեստանյան գաղափարը» եւ պաշտպանում է արամեական ծագումը: Այսինքն՝ ուղղափառ ասորիներն իրենց համարում են Սեմի մյուս որդու՝ Արամի հետեւորդները (Մննդ. Ժ. 22): Սույն դիրքորոշման կողմնակից է նաեւ սեմագետների մեծ մասը: Հաշվի առնելով այս ամենը, ինչպէս նաեւ՝ այն հանգամանքը, որ տվյալ գրքի հեղինակը նույնպէս «syrian» եւ «assyrian» եզրույթներն օգտագործել է իմաստային այդ տարբերությամբ՝ սույն թարգմանության մեջ դրանց իբրեւ հայերեն համարժեք նախընտրել ենք առաջինի դեպքում կիրառել «ասորի», իսկ երկրորդի պարագայում՝ «ասուրի» բառերը (ծնթ. թրգմ.):

բանական դիտանկյունից իրականացվող հետազոտությունների շրջանակում իրենց մոտեցումներով եւ մասնագիտական վերլուծություններով հույժ կարեւոր նշանակություն ունեն Վիեննայի համալսարանի պրոֆեսոր, մարդաբան Մարիա Սիբս-Հոհենբալքենի աշխատությունները:

Մարիա Սիբս-Հոհենբալքենը ծնվել է 1965 թ., Ավստրիայում: Դպրոցական կրթություն ստանալուց հետո 1984—1993 թթ. ուսանել է Վիեննայի համալսարանում՝ ուսումնասիրելով ընկերային եւ մշակութային մարդաբանություն, արաբագիտություն, թուրքագիտություն եւ հուդայազգիտություն:

1993 թ. ստացել է մագիստրոսի աստիճան՝ պաշտպանելով «Sêr sêre-çi jine, çi mère. առյուծը առյուծ է՝ արու, թե էգ. ընկերային-մարդաբանական հետազոտություններ քուրդ կանանց պատմության, հասարակական կառուցվածքի եւ քաղաքական պայմանների վերաբերյալ» թեզը:

2003 թ. փետրվարին պաշտպանել է «Ռեյեն Կուրդան. արտագաղթի, սփյուռքի եւ անդրազգայնության տեսական մոտեցումների ազգագիտական ակնարկներ» Վիեննայի եւ Եւրոպայի «քրդական ուղիների» օրինակով» ատենախոսությունը, որից հետո նրան շնորհվել է փիլիսոփայության դոկտորի կոչում՝ հասարակական եւ մշակութային մարդաբանության ոլորտում:

1991—1993 թթ. աշխատել է Վիեննայի Ազգագրության թանգարանում, իսկ 1994—2000 թթ.՝ կիրառական մարդաբանության բնագավառում հետազոտություններ իրականացրել Ավստրիայի սահմանամերձ շրջաններում:

1997 թվականից, որպես այցելու դասախոս, դասավանդել է Վիեննայի համալսարանի Ընկերային եւ Մշակութային Մարդաբանության ամբիոնում, Կրեմսի ու Ս. Փյուլթենի համալսարաններում:

1997—2000 թթ. մասնակցել է Ավստրիայի Գիտության Նախարարության աջակցությամբ իրականացվող «Նախկին Հարավսլավիայից ու Թուրքիայից գաղթած փախստականների ընտանիքներն Ավստրիայում» ծրագրի աշխատանքներին՝ որպես գիտաշխատող:

1999—2007 թթ. կես դրույքային պայմանագրային հիմունքով ժամանակավորապես աշխատանքի է անցել Վիեննայի համալսարանի Հասարակական եւ Մշակութային Մարդաբանության ֆակուլտետում՝ որպես կրտսեր դասախոս: Սույն ժամանակահատվածում արդեն բավականին հեղինակություն ձեռք բերած գիտնականը, դասավանդելուց զատ, զբաղվել է մագիստրոսական թեզերի գիտական ղեկավարությամբ, ինչպես նաեւ՝ կազմել ամբիոնի ազգագրական եւ լուսանկարչական հավա-

քածուները՝ զուգահեռաբար զբաղեցնելով համալսարանի ուսումնական ծրագրերի համակարգման բաժնի փոխտնօրենի պաշտոնը:

2003–2010 թթ. մասնակցել է դասախոսների փոխանակման ծրագրերին, դասախոսություններով հանդես է եկել Լյուբլյանայի (Սլովենիա), Մայնցի Յոհաննես Գուտենբերգի (Գերմանիա), Բրունելի (Անգլիա), Մայնուի (Իռլանդիա) եւ Անկարայի Մերձարեւելյան Ճարտարագիտական համալսարաններում:

2007–2013 թթ. պայմանագրային հիմունքով եղել է Ավստրիայի Գիտությունների Ակադեմիայի Ընկերային Մարդաբանության ինստիտուտի գիտաշխատող, իսկ 2008–2010 թթ.՝ նաեւ նույն ինստիտուտի փոխտնօրեն:

2013–2018 թթ. մասնակցել է էլիզ Լիխտերի «Հիշողությունների բնապատկերներն արդիականության բազմաքանակ պայմաններում» դոկտորական ծրագրին:

2013 թ.-ից արդեն մշտական աշխատանքի է անցել Ավստրիայի Գիտությունների Ակադեմիայի Ընկերային Մարդաբանության ինստիտուտում որպես գիտաշխատող:

2016–2018 թթ. զուգահեռաբար կրկին աշխատել է որպես Հասարակական Մարդաբանության ինստիտուտի փոխտնօրեն, ապա՝ կարճատեւ դադարից հետո՝ 2019 թ.-ից մինչ օրս վարում է նույն պաշտոնը:

Իր գիտական բազմամյա գործունեության ընթացքում Մարիա Սիքս-Հոհենբալքենն իրականացրել է մի շարք դաշտային հետազոտություններ², որոնց առնչությամբ ներկայացրել է գիտական զեկուլցյներ եւ հանդես եկել դասախոսություններով՝

ա) «Ավստրիական արտագաղթը դեպի ԱՄՆ. անդրազգային մշակութային կազմակերպություններ» (2005 թ.),

բ) «Փախստականների կրոնական միությունները Վիեննայում (դաշտային աշխատանքի գործնական պարապմունքներ)» (2003–2006 թթ.),

գ) «Թուրք եւ քուրդ ընտանիքները Վիեննայում (ընտանեկան եւ տնային տնտեսության կառուցվածքների փոփոխություններ, գենդերային խնդիրներ)» (2005–2006 թթ.),

դ) «Հետազոտություններ Հունաստանում ապաստանած քուրդ փախստականների համայնքներում», եւ «Հայաստան. նախնական հետազոտություն եզդիական գյուղերում» (2009 թ.),

² Սույնի առնչությամբ տե՛ս 27-րդ ծնթ.:

ե) «ԱՄՆ Զիկագոյի արխիվային նյութերի ուսումնասիրություն եւ դաշտային հետազոտություն քրդական սփյուռքում» (2010 թ.),

զ) «Բեռլինի, Պրահայի, Բուդապեշտի եւ Վիեննայի արխիվներում պահպանված փաստաթղթերի ուսումնասիրություն: Ավստրիացի հետազոտողը եւ արշավախմբերը քրդական շրջաններում, աջակցություն քրդագիտության եւ հասարակական մարդաբանության պատմության զարգացմանը» (2007–2012 թթ.),

է) «Հիշողությունների բնապատկերներն արդիականության բազմաքանակ պայմաններում, մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների հիշողությունը քրդական հասարակություններում» (Էլիզ-Լիխտեր դրամաշնորհային ծրագիր (V289-G15), 2013–2018 թթ.),

ը) «Վաշինգտոնի եւ Զիկագոյի արխիվային վավերագրերի ուսումնասիրություն» (2013 թ., 2014 թ.),

թ) «Դաշտային հետազոտություն Հայաստանի եւ Գերմանիայի եզդիական համայնքում, կարճաժամկետ հետազոտություններ Իրաքյան Քրդստանում եւ Գերմանիայի քրդական համայնքներում» (2014–2017 թթ.) եւ այլն³:

Մարիա Սիբս-Հոհենբալենի գիտական հետաքրքրությունների շրջանակն ընդգրկում է մարդաբանության հետեւյալ ճյուղերը՝ քաղաքական, պատմական մարդաբանություն, բռնության եւ հակամարտության մարդաբանություն, հիշողության, արտագաղթի, սփյուռքի, անդրազգայնության եւ փախստականների հետ կապված խնդիրների ուսումնասիրություն ու Մերձավոր Արեւելքի մարդաբանություն՝ քրդագիտության շեշտադրմամբ: Սույն ոլորտներում իրականացրած բազմամյա ուսումնասիրությունների հարուստ փորձառության շնորհիվ լույս աշխարհ են եկել մարդաբանության խնդրո առարկա հարցերին նվիրված բազմաբնույթ հոդվածներ եւ ինքնուրույն կամ համահեղինակությամբ գրված աշխատություններ, ինչպես նաեւ՝ նրա խմբագրմամբ՝ ամսագրեր եւ գիտական ժողովածուներ: Ստորեւ ներկայացված են նրա հոդվածներից, երկերից եւ ուսումնասիրություններից մի քանիսը.

³ Մարիա Սիբս-Հոհենբալենի կենսագրությանն ու գիտական գործունեությանն առավել մանրամասն կարելի է ծանոթանալ հետեւյալ հղումով՝ https://www.oeaw.ac.at/fileadmin/Institute/ISA/mitarbeiter/six-hohenbalken_cv.pdf (վերջին մուտք՝ 13.04.2023):

ՀՈՒՎԱԾՆԵՐ ԵՒ ԵՐԿԵՐ

- “Vorwort zur Reihe Kurdische Studien - Beiträge aus Österreich” (««Քրդագիտություն. հոդվածներ⁴ Ավստրիայից» Մատենաշարի նախաբան»),

- “Promising Beginnings: Early Contributions to the Development of Kurdish Studies at the Time of the Austro-Hungarian Monarchy” («Խոստումնալից ձեռնարկումներ. Քրդագիտության զարգացման վաղ շրջանի հոդվածները Ավստրո-Հունգարական միապետության ժամանակաշրջանում»),⁵

- “Chronologie einer Reise nach Mesopotamien und in den Kaukasus” («Դեպի Միջագետք եւ Կովկաս մի համփորոգության ժամանակագրությունը»),⁶

- “Auf der Suche nach den Tigrisquellen. Forschungen im Schatten des Unternehmens Baghdadbahn” («Տիգրիսի սկզբնաղբյուրների փնտրումի հա- նապարհին. Հետազոտություններ Բաղդադի երկաթուղային ընկերության սավերում»),⁷

- “Ethnographische Sammlungen aus den kurdischen Regionen Ostanatoliens” («Ազգագրական հավաքածուներ Արեւելյան Անատոլիայի քրդական շրջաններից»),⁸

- “Josef Wünsch’s Travels to the East of the Ottoman Empire: Adventures or Pioneering Research” («Յոզեֆ Վյունշի համփորոգություններ դեպի Օսմա- նյան կայսրության Արեւելք. արկածներ կամ առաջնախաղ հետազոտու- թյուններ»),¹⁰

⁴ Սուլն համատեքստում կիրառված գերմաներեն/անգլերեն «beiträge/contribution» բառը կարելի է թարգմանել կամ «ներդրում», կամ «հոդված» իմաստներով. նկատի ունենալով հայերենի լեզվամտածողական առանձնահատկությունը՝ մենք նախապատվով թյունը տվել ենք վերջին նշանակությունը, այդ իսկ պատճառով համապատասխան հատվածների թարգմանություններում կիրառելու ենք խնդրո առարկա բառի «հոդված» իմաստը:

⁵ ՏԷՄ ՄԱՐԻԱ ՏԻՍ-ՀՈԽԵՆԲԱԿԵՆ, Vorwort zur Reihe Kurdische Studien - Beiträge aus Österreich, in: “Kurdische Studien - Beiträge aus Österreich”, Band 1: Reisen zu den Quellen des Tigris... Studien von Josef Wünsch in Mesopotamien, heraus. von M. Six-Hohenbalken, Wien, 2021, էջ 9–16:

⁶ ՏԷՄ ՄԱՐԻԱ ՏԻՍ-ՀՈԽԵՆԲԱԿԵՆ, Promising Beginnings: Early Contributions to the Development of Kurdish Studies at the Time of the Austro-Hungarian Monarchy, “Kurdische Studien - Beiträge aus Österreich”, Band 1, էջ 17–40:

⁷ ՏԷՄ ՄԱՐԻԱ ՏԻՍ-ՀՈԽԵՆԲԱԿԵՆ, Chronologie einer Reise nach Mesopotamien und in den Kaukasus, “Kurdische Studien - Beiträge aus Österreich”, Band 1, էջ 71–94:

⁸ ՏԷՄ ՄԱՐԻԱ ՏԻՍ-ՀՈԽԵՆԲԱԿԵՆ, Auf der Suche nach den Tigrisquellen. Forschungen im Schatten des Unternehmens Baghdadbahn, “Kurdische Studien - Beiträge aus Österreich”, Band 1, էջ 95–114:

⁹ ՏԷՄ ՄԱՐԻԱ ՏԻՍ-ՀՈԽԵՆԲԱԿԵՆ, Ethnographische Sammlungen aus den kurdischen Regionen Ostanatoliens, “Kurdische Studien - Beiträge aus Österreich”, Band 1, էջ 115–128:

¹⁰ ՏԷՄ ՄԱՐԻԱ ՏԻՍ-ՀՈԽԵՆԲԱԿԵՆ, Josef Wünsch’s Travels to the East of the Ottoman Empire: Adventures or Pioneering Research, “Marginalia Historica”, vol. 9, № 1, 2018, էջ 169–196:

- “Obermesopotamien und Ostanatolien während des Ersten Weltkriegs — zwischen menschlichem Leid und kommerziellen Absichten. Eine kritische Untersuchung österreichischer Archivquellen” («Վերին Միջագետքը և Արևելյան Անատոլիան Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում. մարդու տառապանքի և առևտրային մտադրությունների միջև. Ավստրիական արխիվային սկզբնաղբյուրների ֆննդատական հետազոտություն») ¹¹,

- “May I be a sacrifice for my grandchildren - transgenerational transmission and women’s narratives of the Yezidi ferman” («Թող որ զոհ լինեմ հանուն թոռնիկներիս. Միջսեր. Սերնդեսերունդ փոխանցումը և եզդիների Ֆերմանի կանանց պատմությունները») ¹²,

- “Violence Expressed: An Anthropological Approach” («Արտահայտված բռնություն. մարդաբանական մոտեցում») ¹³,

- “Memory and Genocide. On What Remains and the Possibility of Representation” («Հիշողություն և Ցեղասպանություն: Սյն մասին՝ ի՞նչ է մնացել և ներկայացման հնարավորությունը») ¹⁴ և այլն:

Ստորեւ հայերեն թարգմանությամբ ներկայացված է Մարիա Սիքս-Հոհենբալքենի «Եզդիների 72-րդ Ֆիրմանը. «Քողարկված Ցեղասպանություն»՝ կազմակերպված Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում» ¹⁵ ուսումնասիրության առաջին հատվածը ¹⁶:

Իր հոդվածի սկզբնամասում հեղինակը նախ անդրադառնում է աշխարհում սփռված եզդիական համայնքներին, ներկայացնում Իրաքի եզդիների հետ վերջին տասնամյակում կատարված ողբերգությունները, իսկ հետո մատնանշում իր առջեւ դրված հարցադրումներն ու պարզաբանում դրանց պատասխանները գտնելու որդեգրված մոտեցումներ-

¹¹ SÉU MARIA SIX-HOHENBALKEN, Obermesopotamien und Ostanatolien während des Ersten Weltkriegs - zwischen menschlichem Leid und kommerziellen Absichten. Eine kritische Untersuchung österreichischer Archivquellen, “Zeitschrift für Genozidforschung”, Institut für Diaspora und Genozidforschung, Heft 18/1, 2020, էջ 50–69:

¹² SÉU MARIA SIX-HOHENBALKEN, May I be a sacrifice for my grandchildren - transgenerational transmission and women’s narratives of the Yezidi ferman, “Dialectical Anthropology”, vol. 43, № 2, 2019, էջ 161–183:

¹³ SÉU “Violence Expressed: An Anthropological Approach”, ed. by M. Six-Hohenbalken & N. Weiss, Oxford: Routledge, 2016:

¹⁴ SÉU “Memory and Genocide. On What Remains and the Possibility of Representation”, ed. by F. Moradi, R. Buchenhorst, M. Six-Hohenbalken, Oxford: Routledge, 2017:

¹⁵ SÉU M. SIX-HOHENBALKEN, The 72nd Firman of the Yezidis: A “Hidden Genocide” during World War I?, “Genocide Studies International”, vol. 13, № 1, Spring 2019, էջ 52–76:

¹⁶ Անդ, էջ 52–58:

րը՝ հույս հայտնելով, որ եզդիների ցեղասպանության առնչությամբ իր ձեռնարկած նախնական սույն փորձը կնպաստի հետագա հետազոտությունների ձեռնարկմանը:

Երկրորդ հատվածում հեղինակը համառոտակի ներկայացնում է եզդիներին, նրանց կրոնին, ինչպես նաեւ՝ վեր հանում ԺԹ, եւ Ի. դարերի Օսմանյան կայսրության տարածքում բնակվող եզդիների հանդեպ կիրառված հալածանքների ուրույն պատկերն ու ներկայացնում ազգագրական տվյալները:

Երրորդ հատվածում Մարիա Սիքս-Հոհենբալքենը խոսում է Հայաստանի եզդիական համայնքի մասին՝ նշելով նրանց՝ Հայաստանում առաջին անգամ ապաստանելու ժամանակահատվածի ու պատճառների մասին՝ անդրադառնալով վերջիններիս ծավալած գործունեությանը, ինչպես նաեւ՝ հայկական միջավայրի դրական ազդեցությանը:

Իր ուսումնասիրության նյութի սկզբնաղբյուրների հետ կապված խնդիրները դիտարկելուց հետո՝ հեղինակը ներկայացնում է, թե ինչպես են օսմանյան թուրքերը նախապատրաստել եզդիների ցեղասպանության իրագործումը:

Հաջորդող հատվածներում Մարիա Սիքս-Հոհենբալքենը քննարկում է ցեղասպանություն վերապրած եզդիների ու հայերի ժառանգներին փոխանցված հիշողություններն ու վկայությունները, դիտարկում Օսմանյան կայսրության բնաջնջման քաղաքականությունն ու դրա աղետալի հետեւանքները, անդրադառնում է եզդիների բռնի կրոնափոխությունը եւ ցեղասպանությունը լուծության մատնելու պատճառներին:

Հետաքրքրական է այն հանգամանքը, որ հեղինակն իր հետազոտության ընթացքում օգտվել է ոչ միայն հայալեզու եւ օտարալեզու սկզբնաղբյուրներում պահպանված հիշատակություններից, այլեւ հենց ինքն է 2015 եւ 2016 թթ. դաշտային հետազոտություններ իրականացրել Հայաստանի եւ մյուս երկրների եզդիական համայնքներում: Դրանից զատ հեղինակը եզդիների ցեղասպանության այս կամ այն դրվագը կամ երեւոյթը պարբերաբար համեմատում է Հայոց Ցեղասպանության ընթացքում հայ ազգաբնակչության դեմ գործադրված հալածանքների եւ բնաջնջման նախապատրաստական կերպերի հետ, ինչը դուռ է բացում Օսմանյան կայսրության ողջ տարածքում կիրարկված բնաջնջման տարբեր ռազմավարությունները Ցեղասպանության ներկայիս պայմանադրության (convention) Բ. հոդվածում մատնանշված ռազմավարությունների հետ համեմատելու համար:

Մարիա Սիրս-Հոհենբալքենի դիտարկումներն ու վերլուծություններն օգնում են վերականգնել Օսմանյան Թուրքիայում ազգային փոքրամասնությունների դեմ կազմակերպված ցեղասպանությունների բազմաթիվ պատկերը: Դրանով նա մատնանշում է նաեւ այն ուղիները, որոնց միջոցով կարող է զարգանալ համեմատական ցեղասպանագիտությունը:

Սույն թարգմանությամբ փորձել ենք ցեղասպանությունների, բռնի կրոնափոխությունների, տեղահանությունների եւ, առհասարակ, մարդկության դեմ գործված հանցագործությունների հետ կապված խնդիրներով հետաքրքրված անձանց ու մասնագետներին ծանոթացնել ավստրիացի հեղինակավոր գիտնականի՝ եզդիների հալածանքների ու ցեղասպանության առնչությամբ կատարած հույժ կարեւոր ընկերային-մշակութային եւ մարդաբանական դիտարկումներին ու վերլուծություններին:

ՅՈՒՆԿ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՄԱՐԻԱ ՍԻՔՍ-ՀՈՀԵՆԲԱԼՔԵՆ

**ԵԶՊԻՆԵՐԻ 72-ՐԴ ՖԻՐՄԱՆԸ¹⁷.
«ՔՈՂԱՐԿԱՄ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ»՝
Ա. ԱՇԽԱՐՀԱՍԱՐՏԻ ԸՆԹԱՅՔՈՒՄ**

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Սույն հոդվածը վերաբերում է Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում եզդիների դեմ գործադրված կատաղի հալածանքներին: Ցայսօր Օսմանյան կայսրության տարածքում՝ այն ժամանակ ապրած եզդիական համայնքների ճակատագրի առնչությամբ առկա չեն բավարար քանակությամբ հետազոտություններ¹⁸: Արխիվային վավերագրերը սակավաթիվ են, իսկ վերապրածների վկայությունները երբեք գրի չեն առնվել: Միայն վերջին տարիներին Հայաստանի եզդիների, ինչպես նաև եզդիական սփյուռքի ցուցաբերած նախաձեռնությունների արդյունքում ճակատագրական անցյալը հայտնվեց հետազոտությունների կիզակետում: Վերջերս տեղի ունեցած երկու իրադարձություն խթանել են հիշատակի վկայակոչման ուղղությամբ տարվող աշխատանքները եզդիական համայնքում, որին անդամագրված է մոտ մեկ միլիոն մարդ ողջ աշխարհում: Հայաստանի Հանրապետությունում, որտեղ 2015 թ. վկայակոչվում էր Հայոց Ցեղասպանության հարյուրամյա տարելիցը, պաշտոնական հիշա-

¹⁷ Պարսկերեն «Ֆիրման» (նաեւ՝ «Ֆէրման» կամ «Ֆարման») բառը նշանակում է «հրամանագիր», «հրովարտակ» կամ «հրաման», որը հրապարակում էին թուրքական սուլթաններն ու պարսից շահերը: Քանի որ Օսմանյան կայսրության տարածքում բոլոր ցեղասպանություններն իրագործվում էին թուրքական սուլթանների՝ անվիճարկելի օրենքի ուժով օժտված հրամանագրերով, այդ իսկ պատճառով, որպես եզդի ժողովրդի դեմ պատմության ընթացքում իրականացված ցեղասպանությունների պաշտոնական բնութագրիչ անվանում, եզդիական համայնքներն ու ողջ գիտական աշխարհը որդեգրել են հենց սույն եզրույթը (բառի կիրառության առնչությամբ տես Ս. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՑ, Հայերէն բացատրական բառարան, հտ. 4-րդ, Երեւան, 1945, էջ 624, եւ Հ. ԱՃԱՌՅԱՆ, Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հտ. 4-րդ, Երեւան, 1980, էջ 814—815, ինչպես նաեւ՝ Է. ԱՂԱՅԱՆ, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, հտ. 2-րդ, Երեւան, 1976, էջ 1602՝ ծնթ. թրգմ.):

¹⁸ Մեծապես երախտապարտ եմ պ. գ. թ. Թերեզա Ամրլանին (Երեւանի Պետական Համալսարան, Հայաստան), որի համակողմանի աջակցության եւ խորհրդատվության շնորհիվ էլ հնարավոր եղավ իրականացնել դաշտային սույն հետազոտությունը: (Դաշտային հետազոտություն» եզրույթի առնչությամբ տես նաեւ 27-րդ ծնթ. (ծնթ. թրգմ.):

տակույթյան [արարողակարգային] փաստաթղթերում անտեսվեց եզդիների հարակից պատմության մեծ մասը, ինչն էլ դրա ճանաչման անհրաժեշտության առնչությամբ լայն քննարկումների պատճառ դարձավ: Իսկ վերջին տասնամյակում Իրաքի՝ ժողովրդագրական առումով ամենամեծ եզդիական համայնքը (մինչև 700 000 մարդ)¹⁹ կրկին ենթարկվել է ցեղասպանական հալածանքների: 2007 թ. իսլամիստական խմբավորումները հարձակում են գործել եզդիների հավաքական երկու քաղաքները՝ Վրա. տասն ականներով բեռնված բեռնատարը մտել է այդ քաղաքները, միաժամանակ սպանվել են հարյուրավոր մարդիկ, իսկ երկու քաղաքներն էլ ավերվել են ամբողջությամբ²⁰: 2014 թ. օգոստոսին «ԴԱԵՇ»-ը՝ այսպես կոչված՝ Իսլամական Պետության (ԻՊ) գրոհայինները սկսեցին հարձակումը եզդիներով բնակեցված հարակից վերջին շրջաններից մեկի՝ Սինջարի [Շինգալ]²¹՝ ուղղությամբ: Բռնի ասպատակություններն իրականացվում էին այնպիսի դաժանությամբ եւ ուժգնությամբ, որը ոչ ոք չէր կարող կանխատեսել կամ պատկերացնել: Եզդիները պարբերաբար ենթարկվել են սպանդի ու տեղահանության. կանայք եւ երեխա-

¹⁹ Օթմար Էհրինգը համեմատել է Իրաքի [ազգային] փոքրամասնություններին վերաբերող ժողովրդագրական տարբեր տեղեկագրություններ եւ ցույց տվել, որ եզդիների մասին վիճակագրական հավաստի տեղեկություններ ստանալն անհնար է: ԱՄՆ Պետական գերատեսչության (դեպարտամենտ)՝ կրոնի ազատության վերաբերյալ միջազգային զեկուցագրում (2012 թ.) հաշվարկված է 500 000–700 000 եզդի: Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Միջազգային Կրոնական Ազատության Հանձնախմբի՝ 2016 թ. հրապարակած զեկույցի համաձայն՝ 2005–2013 թվականների միջակայքում եզդիների թիվը նվազել է մինչև 500 000-ը: Փյու Հետազոտական Կենտրոնի (անգլ.՝ Pew Research Center) 2014 թ. զեկույցը նույնպես բովանդակում է նույն գնահատականները: 1965 թ. Իրաքում կազմակերպված մարդահամարի արդյունքում կատարված հաշվարկների համաձայն՝ եզդիները կազմում են ընդհանուր բնակչության մոտ 1%-ը (տես Օ. ՕԷՀՐԻՆԳ, Christians and Yazidis in Iraq: Current Situation and Prospects, Sankt Augustin, Berlin: Konrad Adenauer Stiftung, 2017, էջ 90 շրնկ.):

²⁰ Զոհերի թվաքանակի առնչությամբ առկա են տարբեր տեղեկություններ: Հարձակումների կործանարար բնույթի պատճառով հնարավոր չի եղել մարդկային աճյունների ինքնությունը հաստատել: Հաշվարկները տատանվում են 326 սպանվածի ու 526 վիրավորի (տես E. SAVELSBERG, S. HAJO, & I. DULZ, Effectively Urbanized. Yazidis in the Collective Towns of Sheikhan and Sinjar, “Études Rurales”, № 186, 2010, էջ 115, ամբողջական՝ էջ 101–116) եւ 796 սպանվածի ու 1562 վիրավորի միջև (տես Օ. ՕԷՀՐԻՆԳ, նշ. աշխ., 2017, էջ 15):

²¹ Շինգալը/Շենգալը (բրդ.) կամ Սինջարը (արաբ.) շրջան է Իրաքի Նինվե Նահանգում (ծնթ. հեղ.): Հայտնի է նաեւ «Սանկար», «Սինկար», «Նաբուր» եւ այլ անուններով: Տեղակայված է Մոսուլ քաղաքից արեւմուտք: Ունի խմելու եւ ոռոգման ջրի հարուստ պաշարներ եւ շքեղ պարտեզներ: Սույն գավառը կոչվել է սելջուկ տիրակալ Մելիք շահի Սինջար որդու անունով (տես Թ. Խ. ՀԱՎՈՐՅԱՆ, Ս. Տ. ՄԵԼԻՔ-ԲԱՆՇԱՆ, Հ. Խ. ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ, Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հտ. 4-րդ, Երեւան, 1998, էջ 610 եւ հմմտ. էջ 613՝ ծնթ. թրգմ.):

ները վերապրել են աննկարագրելի եւ տարատեսակ բռնություններ ու վաճառվել որպես պատերազմական ռազմավար: Չնայած այն բանին, որ այդ կանանցից ոմանք ազատվել են փրկագնի վճարման ճանապարհով, շատերը դեռեւս գտնվում են գերության մեջ²²: Բազմաթիվ կանանց ու տղամարդկանց ճակատագրերն անհայտ են: Սինջարը դեռ բավականաչափ անվտանգ չէ ներքին տեղահանության ենթարկված անձանց (ՆՏԱ)²³ վերադարձի համար. արդեն հինգերորդ տարին է, ինչ նրանք ապրում են Քուրդիստանում, Իրաքում կամ հարեւան այլ երկրներում տեղակայված փախստականների ճամբարներում: Շատ քչերին է հաջողվել ապաստան գտնել Եւրոպայում²⁴:

Հայաստանում եւ ողջ աշխարհում բնակվող եզդիներն առերեսվում են իրաքյան եզդիների հալածանքները նկարագրող պատկերների եւ փաստավավերագրական ֆիլմերի հետ: Գիտակցելով սեփական անգործությունն իրենց հավատակիցների տառապանքների եւ, ընդհանուր առմամբ, եզդիական համայնքի անորոշ ապագայի առջեւ՝ նրանք ստիպված են եղել հիշել Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում իրենց նախնիների ձեռք բերած փորձառությունները: Առա-

²² «Առեւանգվածների մոտավոր թիվը 6.800 է (95%CI 4200–10 800).... Առեւանգվածների ավելի քան մեկ երրորդ մասը դեռեւս կորած էր տեղեկագրության իրականացման պահին [տվյալները հավաքագրվել են 2015 թ.]» (տե՛ս V. CETORELLI, IS. SASSON, N. SHABILA, & G. BURNHAM, Mortality and Kidnapping Estimates for the Yazidi Population in the Area of Mount Sinjar, Iraq, in August 2014: A Retrospective Household Survey, "PLoS Medecine", № 14(5), 2017, էջ 1 շրնկ.): Հեղինակները նշում են, որ «սպանությունների եւ առեւանգումների հետեւանքով մահացությունների իրական դեպքերը կարող են թերագնահատված լինել [հավաքագրված տվյալներում՝ փրկվածների հարցում կողմնապահության]» (անդ, էջ 2) եւ անորոշ խնդիրների պատճառներով: Ավելի քան 6000 առեւանգման դեպքերի մասին ՄԱԿ-ին են հայտնել նաեւ քրդական իշխանությունները (անդ, էջ 12):

²³ Անձինք կամ անձանց խմբեր, որոնք հարկադրված լքել են իրենց տներն ու մշտական բնակության վայրերը, մասնավորապես՝ զինված ընդհարումների, համատարած բռնության իրավիճակների, մարդու իրավունքների խախտումների կամ բնական ու մարդածին աղետների պատճառով, եւ որոնք չեն հատել միջազգայնորեն ճանաչված որեւէ պետական սահման (առավել մանրամասն տե՛ս Г. С. Гудвин-Гилл, Статус беженца в международном праве, Москва, 1997, էջ 313–318, եւ Л. В. Павлова, А. В. Селиванов, Международно-правовой статус беженца: пособие для студентов вузов, Минск, 2006, էջ 71–72, ինչպես նաեւ N. GEISLER, The International Protection of Internally Displaced Persons, "International Journal of Refugee Law", vol. 11, № 3, 1999, էջ 451–478, ու R. COHEN, Strengthening Protection of IDPs: The UN's Role, "Georgetown Journal of International Affairs", vol. 7, Winter/Spring, 2006, էջ 101–110, եւ այլն՝ ծնթ. թրգմ.):

²⁴ Տե՛ս „Singal 2014: Der Angriff des „Islamischen Staates“, der Genozid an den Êzîdî und die Folgen“, in: „Wiener Jahrbuch für Kurdische Studien“, Band 4, heraus. von K. Brizić, A. Grond, Ch. Osztovcics, T. Schmidinger, M. Six-Hohenbalken, Wien: Caesarpress, 2016:

շին աշխարհամարտից հետո ժամանակակից ազգային պետությունների ձևավորման արդյունքում եզդիների ավանդական բնակավայրերը բաժանվեցին պետական նոր սահմաններով (Թուրքիա, Իրաք եւ Սիրիա)։ Կովկասի (Հայաստան, Վրաստան) եզդիական համայնքը գրեթե ամբողջ խորհրդային ժամանակաշրջանում մեկուսացված է եղել հետօսմանյան ազգային պետություններում բնակվող եզդիներից։ Համապատասխան համայնքների զարգացումն, այսպիսով, սահմանվում էր սույն տարաբնույթ ազգային պետությունների հասարակական, քաղաքական եւ տնտեսական կառուցվածքով։ Մինչդեռ եզդիները Հայաստանում ստանում էին կրթություն եւ տարածվում էր նրանց մայրենի լեզուն, Իրաքում ապրող եզդիներին, համապատասխանաբար, չէին ներգրավում պետական կառույցների մեջ եւ, հետեւաբար, այնտեղ տգիտությունը հասնում է միանգամայն բարձր մակարդակների²⁵։ Հայաստանում կազմակերպած հարցազրույցիս գրեթե բոլոր մասնակիցները ստացել էին դպրոցական կրթություն եւ խոսում էին երկու լեզվով. նույնիսկ հեռավոր շրջաններում բնակվող տարեցներն էին հաճախել դպրոց։ Հայաստանի եզդիական համայնքում կան մի շարք մտավորականներ, որոնք նույնիսկ գիտական աստիճաններ ունեն։ Այսօր նոր սերունդը գործուն մասնակցություն ունի եզդիների անդրազգային հաղորդակցության²⁶ գործընթացում՝ լրատվական նոր միջոցների եւ ճանապարհորդության համար ընձեռված առավել դյուրին հնարավորությունների օգնությամբ միմյանց մոտեցնելով երկարատեւ բաժանված համայնքները։

Սույն ուսումնասիրության մեջ դիտարկվում է այն հարցը, թե արդյո՞ք կարելի է Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում եզդիների վերապրած հալածանքները որակել որպես ցեղասպանություն, եւ եթե՝ այո, ապա ինչո՞ւ է այն լուծված մատնվել մեկ դար շարունակ։ Մինչ օրս անհասանելի են բացառապես եզդիների ճակատագրին վե-

²⁵ Միգրացիայի Միջազգային Կազմակերպության (ՄՄԿ) գնահատմամբ՝ Իրաքում բնակվող եզդի ազգաբնակչության շրջանակում անգրագիտության մակարդակը հասնում է 70%-ի (տե՛ս Օ. ՕԵՐԻՆԳ, նշ. աշխ., 2017, էջ 91)։

²⁶ Անդրազգային հաղորդակցություն՝ գործընթաց, որը հնարավորություն է տալիս մարդկանց աշխարհաքաղաքական սահմանների շրջանակում հաստատել եւ պահպանել հասարակական-մշակութային կապերը (տե՛ս «Միգրացիայի ոլորտի տերմինների բառարան», 2-րդ հրատ., խմբ.՝ Ռ. ՊԵՐՈՒՇՈ, Զ. ՌԵԳՈՒՅԵ-ՔՐՈՍ, «Միջազգային Միգրացիոն Իրավունք», № 30, Երեւան, 2013, էջ 17՝ ծնթ. թրգմ.)։

րաբերող արխիվային սկզբնաղբյուրները, եւ գրի չեն առնվել նաեւ փրկվածների համապարփակ վկայությունները: Այսօր առկա է աղբյուրագիտական բնույթի միայն երեք տեսակի նյութ, որոնց հետ կարելի է աշխատել. առաջին՝ կարեւորագույն սկզբնաղբյուրներ եւ երկրորդական համապատասխան աղբյուրներ, որոնք վերաբերում են Հայոց ու Ասորվոց ցեղասպանություններին եւ երբեմն բովանդակում եզդիների ճակատագրի վերաբերյալ տեղեկություններ. երկրորդ՝ հալածանքներից տասնամյակներ անց հրապարակված հայաստանաբնակ եզդի անհատների մի քանի կենսագրություններ, հուշեր եւ ընտանեկան պատմություններ²⁷. երրորդ՝ հետագա սերունդների պատմություններ՝ պահպանված [ցեղասպանությունից] փրկվածների փորձառության միջսերնդային փոխանցման հիման վրա:

Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում կազմակերպված հալածանքները հաջորդիվ կդիտարկեմ ոչ թե իրավական, այլ ավելի շուտ՝ հասարակական-մարդաբանական տեսանկյունից: Սկզբնաղբյուրների սակավության պայմաններում այսօր փրկվածների երկրորդ եւ երրորդ սերունդների պատմություններն ունեն կենսական կարեւորություն՝ մեկ հարյուրամյակ առաջ եզդիների հետ պատահածն ուսումնասիրելու համար: Ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության տարածքում բնակվող եզդիական համայնքներից ներս իրականացված հասարակական-մարդաբանական դաշտային աշխատանքի²⁸ հիմամբ գրված սույն հոդվածը խարսխված է նաեւ [ցեղասպանությունից] փրկվածների ժառանգների (հետ) հուշերի (կամ՝ (հետ) հիշողությունների)²⁹

²⁷ Sêu C. CELÎL, Zozan, Stockholm: Roja Nû Publishers, 1982, եւ H. CINDÎ, Hewarî, Stockholm: Roja Nû Publishers, 1999, *ինչպես նաեւ՝* S. ÎBO, Kurdê rêwî, Ji kirilî bo latîni: X. OMERXALÎ, Stembol: Avesta, 2009:

²⁸ Անգլերեն «fieldwork» եզրույթը թարգմանվում է «դաշտային աշխատանք», «դաշտային հետազոտություն» կամ «դաշտային ուսումնասիրություն» բառակապակցություններով: Այն ընդհանուր մի եզրույթ է, որի միջոցով բնորոշվում են սոցիոլոգիական հետազոտությունների այն գործողությունները, որոնց ընթացքում սոցիոլոգն առնչվում է իրական ընկերային միջավայրի կամ աշխարհի հետ՝ բառի բուն իմաստով: Սա լաբորատորիայում կամ գրադարանում կատարվող ուսումնասիրության հակառակ աշխատանքն է (տե՛ս Ս. ԱՍԻՎՅԱՆ, Սոցիոլոգիա. անգլերեն-հայերեն բացատրական բառարան, Երեւան, 2015, էջ 73՝ ծնթ. թրգմ.):

²⁹ «Հետհուշ» կամ «հետհիշողություն» (անգլ.՝ «postmemory») եզրույթն առաջին անգամ 1992 թ. կիրառել է Կոլումբիայի համալսարանի (ԱՄՆ) պրոֆեսոր Մարիանե Հիրշը՝ իր «Հետհիշողության Սերունդը» փորձագրության մեջ: Հետագա աշխատություններում նա ուսումնասիրել եւ վերլուծել է այն երեխաների կյանքը, որոնց նախնիները Հոլոքոստի զոհ են

վրա³⁰։ Նախկինում [հալածանքներ] վերապրածների փորձառությունները փոխանցվում էին միայն ընտանիքների, տոհմերի եւ գյուղերի սահմաններում, որը ներքին բանավոր պատմության ինչ-որ տարատեսակ է։ Պաշտոնական պատմություն երբեք էլ չի ձեւավորվել։ Այստեղ դիտարկելու ենք նաեւ այն հարցը, թե արդյո՞ք փորձառական բնույթի նյութը հնարավորություն է ընձեռում ուսումնասիրելու եւ վերլուծելու այդ հալածանքները։ Այն պետք է բացահայտի նաեւ սույն իրադարձությունները լուսության մատնելու բազմաթիվ պատճառներից մի քանիսը։

Հիշողությունների ու պատմությունների վրա հիմնված մեթոդաբանական այս մոտեցումը առնչակցվում է նաեւ պատմագրության եւ [իրողությունների] նկարագրության հարցերին։ Ինչպես պնդում են Ն. Արջենթին եւ Կ. Շրամը՝ «հիշողությանը չի կարելի վստահել այնպես, ինչպես՝ պատմությանը, քանի որ անհրաժեշտ է այն ուսումնասիրել ոչ թե որպես անցյալի տեղեկագրություն, այլ՝ իբրեւ ներկայի [մի] արձանագրություն, որը վերաբերում է նրանց, որոնց հետաքրքրություննե-

դարձել։ Եզրույթը հետցեղասպանական հետեւանքային գիտելիքի ու նյութականացված փորձառության փոխանցման համակարգ է. մի երեւույթ, որը նկարագրում է հետագա սերունդների առնչակցությունը նախնիների կրած առանձնական, հավաքական եւ մշակութային վնասներին, փոփոխություններին, որոնք «հիշելի» են միայն այն մարդկանց պատմությունների, պատկերների ու վարքագծի շնորհիվ, որոնց մեջ մեծացել են նրանք։ Համաձայն ամերիկացի հանրահռչակ հոգեբույժ եւ գրող Ռ. Լիֆթոնի կարծիքի՝ տեղեկության փոխանցման գործընթացը տեղի է ունենում այնքան խորը զգայական մակարդակում, որ սկսում են ձեւավորվել սեփական հիշողությունները։ Այսպիսով, անցյալի հետ կապը հետհիշողության մեջ առաջանում է ոչ թե «հիշելու» կամ «մտաբերելու», այլ՝ երեւակայության ներգրավման եւ արտապատկերման կամ «մշակման» միջոցով։ Հետագայում «հետհիշողություն» եզրույթը լայնորեն կիրառվում է գրքերում եւ գիտական աշխատություններում՝ պատմական հիշողության հետ կապված գործընթացները նկարագրելու համար (առավել մանրամասն տե՛ս M. HIRSCH, Family Pictures: Maus, Mourning, and Post-Memory, "Discourse", vol. 15, № 2, 1992—1993, էջ 3—29, եւ նույնի, Family Frames: Photography, Narrative, and Postmemory, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1997, ինչպես նաեւ՝ նույնի, Surviving Images: Holocaust Photographs and the Work of Postmemory, in: "Visual Culture and the Holocaust", ed. by B. Zelizer, New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 2001, էջ 146—214, եւ L. MORRIS, Postmemory, Postmemoir, in: "Unlikely History: The Changing German-Jewish Symbiosis, 1945—2000", ED. BY L. MORRIS & J. ZIPES, NEW YORK: PALGRAVE, 2002, էջ 291—306; Տե՛ս նաեւ E. VAN ALPHEN, Second-Generation Testimony, the Transmission of Trauma, and Postmemory, "Poetics Today", vol. 27, № 2, 2006, էջ 473—488, եւ M. HIRSCH, The Generation of Postmemory, "Poetics Today", vol. 29, № 1, 2008, էջ 103—128, ինչպես նաեւ՝ նույնի, The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture after the Holocaust, New York: Columbia University Press, 2012՝ ծնթ. թրգմ.):

³⁰ Այստեղ զետեղված ընտանեկան պատմությունները գրի ենք առել 2015 եւ 2016 թվականներին Հայաստանում ինձ հետազոտակից պ.գ.թ. Թերեզա Ամրյանի հետ իրականացրած համատեղ դաշտային ուսումնասիրության ընթացքում։

րը, հայացքները, փորձառություններն ու կյանքի աշխարհներն ինչ-որ պատճառով անբարյացակամ են կամ դուրս են մնացել պատմական շարադրանքից»³¹։ Հիշողությունները շարունակ վերարտադրվում են. դրանք ներկան ներառում են անցյալի, այժմեականը՝ անցյալի բացահայտման, ինչպես նաեւ՝ անցյալը՝ ներկայի մեջ։ Անցյալի հալածանքների եւ դրանց ճանաչման առնչությամբ Հայաստանի եզդիական, ինչպես նաեւ՝ եզդիների անդրազգային³² համայնքներում առկա ընթացիկ քննարկումը ներառված է պատկանելության եւ ինքնության վերաբերյալ վիճարկելի համընդհանուր քննարկման շրջանակում։ [Ազգային] ինքնության շուրջ ծավալված սույն քննարկումը նման է երկու ազդակների կամ բեւեռների միջեւ տեղակայված ճոճանակի. առաջինի կողմնակիցները հայտարարում են, որ եզդիները քրդական ազգության, հետեւաբար եւ՝ քրդերի անբաժանելի մասն են, իսկ մյուս կողմն ընդգծում է եզդիների՝ որպես ինքնուրույն համայնքի ինքնավստահությունը։ Մեկ հարյուրամյակ առաջ տեղի ունեցած ցեղասպանության ժամանակ գործադրված բռնությունների շուրջ ծավալված բանավեճի ընթացքում հատկապես բուռն քննարկման առարկա է դարձել քրդերի՝ դրանցում ունեցած դերակատարության հարցը։ Սա նշանակում է, որ ազգային պատկանելության արդի հասկացությունները դժվար թե կարելի է կիրառել մեկ դար առաջ գոյություն ունեցած հասարակարգերի առնչությամբ։

Սույն հոդվածը հարկավոր է դիտարկել իբրեւ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում եզդիների վիճակի ուսումնասիրության ուղղությամբ կատարված նախնական մի փորձ՝ հույսով, որ այն կնպաստի եւ օգտակար կլինի հետագա հետազոտություններին։ Ի հավելումն [ազգային] պատկանելության շուրջ ծավալված ընթացիկ քննարկումների դիտարկմանը՝ իշխանության հետ հարաբերություններին, ոճրագործներին ու նրանց հրամանատարներին վերաբերող խնդիրների ուսումնասիրության առնչությամբ անհրաժեշտ է ցուցաբերել բազմաբնույթ մոտեցում՝ ներառյալ առանձին շրջանների հետազոտությունը՝ եզդիների՝ երկար ժամանակ քողարկված ցեղասպանության եւ դրանում «քրդերի» ունեցած դերակատարության հարցերը քննելու համար։

³¹ N. ARGENTI & K. SCHRAMM, "Introduction," Remembering Violence: Anthropological Perspectives on Intergenerational Transmission, New York: Berghahn Books, 2011, էջ 3:

³² Եզրույթի առնչությամբ տե՛ս 25-րդ ծնթ.։

ՈՎՔԵՐ ԵՆ ԵԶԴԻՆԵՐԸ

Եզդիականությունը միաստվածյան կրոն է, որն առնչակցություն ունի հին իրանական կրոնական համակարգերի հետ եւ փոխկապակցված է քրիստոնեության, հուդայականության ու մահմեդականության (հատկապես՝ սուֆիզմի) հետ: Խորհրդապաշտական սուֆի մահմեդական արմատներով Շեյխ Ադի իբն Մուսաֆիրը ԺԲ. դարում հիմնադրում է սուֆիական մի շարժում եւ սկզբնավորում ժամանակակից եզդիական համայնքի ավանդույթը³³: [Սուլեյի առնչությամբ պահպանված] գրավոր սկզբնաղբյուրները գրեթե չեն օգտագործվում, իսկ դրանց ծագումը վիճարկելի հարց է³⁴: Եզդիների ավանդական բնակավայրերը գտնվում էին նախկին Օսմանյան կայսրության արեւելյան եւ հարավարեւելյան հատվածներում (ներկայիս Թուրքիա, Իրաք եւ Սիրիա)՝ քրդերով բնակեցված շրջանների կենտրոնում: Եզդիականության սուրբ կենտրոնը հյուսիսային Իրաքում տեղակայված Լալեշն է: Կրոնը, որն ընդգրկում է եզդիների համար առանձնահատուկ մի համակարգ, խմբի ինքնության [պահպանման] միակ աղբյուրն է³⁵: Դարերի ընթացքում հավատքը փոխանցվել է միայն բանավոր կերպով՝ դասակարգային խմբավորման հանրային-կրոնական կառույցների սահմաններում: Անհատներն իրենց ծնողներից են ժառանգում, թե երեք խմբավորումներից ո՞ր մեկին են պատկանում իրենք՝ կամ՝ քահանայական երկու դասերից (շեյխեր եւ փիրներ) որեւէ մեկին, կամ՝ աշխարհիկ դասակարգին (մ[ու]րիդներ)³⁶:

³³ Տե՛ս P. G. KREYENBROEK, Yezidism in Europe: Different Generations Speak about their Religion, Wiesbaden: Harrassowitz, 2009, էջ 17 շրնկ.:

³⁴ Տե՛ս C. ALLISON, The Yezidi Oral Tradition in Iraqi Kurdistan, Richmond: Curzon Press, 2001, էջ 47 շրնկ., եւ P. G. KREYENBROEK, Yezidism: Its Background, Observances and Textual Traditions, Lewiston, Queenston, & Lampeter: Edwin Mellen Press, 1995, *ինչպես նաեւ*՝ P. G. KREYENBROEK & KHALIL RASHOW, God and Sheikh Adi Are Perfect: Sacred Poems and Religious Narratives from the Yezidi Tradition, Wiesbaden: Harrassowitz, 2005: Տե՛ս նաեւ B. AÇIKYILDIZ, The Yezidis: The History of a Community, Culture and Religion, London: I. B. Tauris, 2014, էջ 88 շրնկ.:

³⁵ Եզդիների կրոնին, լեզվին, ինքնությանն ու պատմությանը նվիրված ուսումնասիրություններ առկա են հետեւյալ աշխատություններում՝ C. ALLISON, *նշ. աշխ.*, 2001, եւ J. S. GUEST, The Yezidis: A Study in Survival, London & New York: KPI, 1987, *ինչպես նաեւ*՝ P. G. KREYENBROEK, Yezidism..., 1995 եւ *նույնի*, Yezidism in Europe..., 2009: Տե՛ս նաեւ I. SCHULZE & W. SCHULZE, A Handbook of the Minorities of Armenia: A Sociocultural and Sociolinguistic Survey, Hamburg: Kovac, 2016, եւ Տ. TAGAY & S. ORTAÇ, Die Eziden und das Ezidentum. Geschichte und Gegenwart einer vom Untergang Bedrohten Religion, Hamburg: Landeszentrale für politische Bildung, 2016:

³⁶ Թեեւ պահպանվել են մի քանի գրավոր նյութեր (աղոթքներ եւ կրոնական երգասացություններ), այնուամենայնիվ եզդի հոգեւոր գործիչները հազվադեպ են կիրառում դրանք:

Սրբավայրերը, որոնք հաճախ կապված են կարեւորագույն խասերի (հոգեւոր զորութեամբ օժտված սուրբ էակներ [կամ՝ սրբեր]) գերեզմանների հետ, ուխտատեղիներ են: Նվիրական սուրբ առարկաները պահվում են շէյխերի եւ փիրերի տներում: Աշխարհականներն այցելում են նրանց՝ պահպանվող սրբություններին հարգանքի տուրք մատուցելու կամ յուրահատուկ օգնություն խնդրելու համար: Կրոնին բնորոշ առանձնահատկություններից են բանավորությունն ու ճշմարիտ գործողությունը (օրթոպրաքսիա)³⁷, ինչպես նաեւ՝ խիստ ներտոհմային ամուսնությունը (էնդոգամիա): Ամուսնությանը վերաբերող կանոնները ներամուսնություն են պահանջում նաեւ կրոնական յուրաքանչյուր դասակարգում: Համայնքի անդամակցությունը հնարավոր է միայն [դրանում] ծնված լինելու ճանապարհով³⁸:

Ուղղափառ մահմեդական համակարգում եզդիները միշտ նկատվել են իբրեւ հերետիկոսներ կամ անհավատներ եւ այդ իսկ պատճառով նրանք վերապրել են բռնի կրոնափոխություն ու հալածանքներ: Այսօր (անդրազգային) եզդիական համայնքը շեշտադրում է իր հալածանքների երկար պատմությունը՝ պնդելով, որ իրենք ականատես են եղել 74

³⁷ «Օրթոպրաքսիա» (հին հուն.՝ «ὀρθοπραξία», այսինքն՝ «ճշմարիտ/ճիշտ գործողություն») եզրույթն առաջին անգամ կիրառվել է 1851 թվականին: Այն կրոնական մտածողության մի տեսակ է, որը մեծ նշանակություն է տալիս ոչ թե հավատին, շնորհներին, այլ բարոյական ու ծիսական վարքագծին, գործողություններին, արարքներին եւ այլն: Օրթոպրաքսիան ուշադրություն է դարձնում նաեւ այնպիսի արժեքների, ինչպիսիք են ընտանեկան կապերը, մշակութային ամբողջականությունը, ավանդույթների փոխանցումն ու ծիսկարգերի անադարտության պահպանումը: Օրթոպրաքսիայի տարրեր առկա են նաեւ այլ կրոններում (քրիստոնեություն, մահմեդականություն, հուդայականություն, հինդուիզմ, ջայնիզմ, նեոհեթանոսություն եւ այլն): Սույն եզրույթը կիրառվում է նաեւ 1970–1980-ական թթ. լատինական Ամերիկայում սկզբնավորված ազատագրման աստվածաբանության մեջ՝ քրիստոնեական հավատի գործնական ու քաղաքական բովանդակության հետ կապված գործողությունների կարեւորությունն ընդգծելու նպատակով (առավել մանրամասն տե՛ս W. A. CURTIS, Orthodoxy, “Encyclopaedia of Religion and Ethics”, vol. 9, ed. by J. Hastings, Edinburgh, 1917, եւ P. BOURDIEN, Outline of a Theory of Praxis, Cambridge, 1979, ինչպես նաեւ՝ L. DUMONT, Homo Hierarchicus: An Essay on the Caste System, Chicago, 1980, ու F. M. DENNY, Orthopraxy in Islam and Judaism: Convictions and Categories, “Studies in Islamic & Judaic Traditions: Papers Presented at the Institute for Islamic-Judaic Studies”, vol. 2, ed. by W. M. Brinner & S. D. Ricks, Atlanta, 1989, էջ 83–95: Տե՛ս նաեւ՝ D. K. MCKIM, Westminster Dictionary of Theological Terms, Westminster: John Knox Press, 1996, էջ 197, եւ J. SCHROEDER, Nagarjuna and the Doctrine of “Skillful Means”, “Philosophy East & West”, vol. 50, № 4, 2000, էջ 559–584, ինչպես նաեւ՝ M. WESTLEY, The Bibliophile’s Dictionary: 2054 Masterful Words and Phrases, Cincinnati, Ohio: Writer’s Digest Books, 2005, էջ 91, ու E. JACKSON, The Illustrated Dictionary of Culture, Lotus Press, 2007, էջ 147 եւ այլն՝ ծնթ. թրգմ.):

³⁸ Տե՛ս R. LESCOT, Enquête sur les Yezidis de Syrie et du Djebel Sindjâr, Beyrouth: Institut français de Damas, 1938, եւ C. ALLISON, նշ. աշխ., 2001:

Ֆիրմանի³⁹. եզդիներն այդպես են անվանում կատաղի հալածանքների ծայրահեղ գործողությունները: Հայաստանաբնակ եզդիների ներկայիս աշխարհայեցողության համաձայն՝ Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում կազմակերպված բնաջնջումն ու տեղահանությունը համարվում են 72-րդ Ֆիրմանը: Սույն պատմությունը գլխավորապես զարգացել է Հայաստանում բնակվող եզդիների միջավայրում եւ վերջինիս համապատասխան սփյուռքում, սակայն այն լայն տարածում չի գտել Իրաքի եզդիների շրջանում, որոնք ընդհանուր կերպով են հղում եզդիների պատմության «72 Ֆիրմաններին»⁴⁰: Հայաստանաբնակ եզդիների լեզվում գոյություն չունեն առանձնահատուկ եզրույթ՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում տեղի ունեցած ցեղասպանական հալածանքները բնութագրելու համար: [Մեր իրականացրած] հարցման մասնակիցներն օգտագործում էին «քոմկուժի» («komkujî»՝ զանգվածային սպանդ), «ջարդ»⁴¹ կամ «Ֆիրման»⁴² բառերը: «74 Ֆիրմանների» վերաբերյալ պատմությունը, ամենայն հավանականությամբ, մշակվել է 2015 թ. վկայակոչված Հայոց ցեղասպանության հարյուրամյակի, Հայաստանի՝ Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում քրիստոնեական տարբեր, առավել փոքր խմբերի հանդեպ իրագործված ցեղասպանությունների ճանաչ-

³⁹ Եզդիների աղոթքներում եւ բանավոր պատմության մեջ 72 թիվն ունի այլաբանական իմաստ, քանի որ նրանք աղոթում են աշխարհի 72 մարդու, այսինքն՝ բովանդակ մարդկության համար:

⁴⁰ Կցանկանալի երախտագիտություն հայտնել անանուն գրախոսին՝ սույն արժեքավոր մեկնաբանության համար:

⁴¹ «Ջարդ» եզրույթը փոխառություն է հայերենից, որը նշանակում է «կոտորել», իսկ փոխաբերական իմաստով՝ «կոտորել, բնաջնջել»: Լեզվաբանական սույն բացատրության համար շնորհակալ եմ պ.գ.թ. Թերեզա Ամրյանին: Տե՛ս R. LESCOT, նշ. աշխ., 1938, էջ 129: Ի հավելումն՝ նշենք նաեւ, որ «ջարդ» բառը էզդիկի լեզվում (կուրմանջի բարբառի տեսակ) ընթերցվում է կարճ «ա»-ով եւ կիրառվում երկու տարբեր իմաստով. առաջին՝ սույն եզրույթով եզդի ժողովուրդը բնութագրել է Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում Օսմանյան Թուրքիայում բնակվող այլադավան համայնքներին բնաջնջելու նպատակով մահմեդականներից կազմավորված զինված ջոկատներին: Երկրորդ՝ «ջարդ» բառն օգտագործվել է «ցեղասպանություն» նշանակությամբ. այն, հիմնականում, շրջանառել են եղեռն վերապրած եզդիներն ու նրանց ժառանգները: Ներկայումս «ջարդ»-ի փոխարեն եզդիներն ավելի հաճախ կիրառում են «քոմկուժի» եզրույթը (սույն մեկնաբանության համար խորին երախտագիտություն եմ հայտնում ԵՊՀ Իրանագիտության ամբիոնի դոցենտ, պ.գ.թ. Թերեզա Ամրյանին՝ ծնթ. թրգմ.):

⁴² Պարսկերեն «Ֆիրման» բառը նշանակում է հրամանագիր: Սույն հոդվածում այն վերաբերում է Օսմանյան կայսրությունում հրապարակված հրամանագրերին, որոնց միջոցով օրինականացվում էին եզդիների նկատմամբ գործադրված բռնությունները: Սույն եզրույթի առնչությամբ տես նաեւ 1-ին ծնթ. (ծնթ. թրգմ.):

ման եւ հենց Հայաստանում եզդիների ցեղասպանության պարբերաբար հիշատակման⁴³ հանրապատկերի վրա⁴⁴:

Եզդիները հաճախ հալածվում էին իրենց քրիստոնյա հարեւանների հետ միասին. Օսմանյան կայսրության պատմության վերջին շրջափուլում⁴⁵, այսպես կոչված՝ հերետիկոսական համայնքներն (ներառյալ՝ եզդիները, Ահլ-է Հաքք [ուղղության հետեւորդները]⁴⁶ եւ ալավիները⁴⁷) ամենախոցելի խմբերն էին: ԺԹ. դարավերջում եզդիներն այլեւս չէին բնակվում Օսմանյան Թուրքիայի արեւելյան ծայրագավառների պայմանական բնակավայրերում: Հալածանքների, աքսորների ու բռնի կրոնափոխությունների արդյունքում նրանք տեղահանվեցին եւ սփռվեցին Օսմանյան կայսրության հարավարեւելյան ու արեւելյան նահանգներում⁴⁸:

ԺԹ. դարում եւ Ի. դարասկզբում օսմանյան նահանգների ժողովրդագրական պատկերը վիճարկելի է հատկապես եզդիների պարագայում: Հարավարեւելյան ծայրագավառների առնչությամբ վիճակագրական ստույգ տեղեկությունների հավաքագրումը շատ բարդ է ոչ միայն սկզբնաղբյուրների անբավարար քանակության, այլեւ՝ դրանց սահմանների փոփոխության պատճառներով⁴⁹: Այնտեղ, որտեղ հնարավոր են սկզբնաղբյուրների համեմատությունները, տարամիտումներն ակն-

⁴³ Սուլյն հատվածում հոգվածագիրն օգտագործել է «ճանաչել, ընդունել» բառը, սակայն հաշվի առնելով հայերենի լեզվամտածողության որոշ առանձնահատկություններ՝ նախընտրել ենք այն փոխարինել «հիշատակում» բառով (ծնթ. թրգմ.):

⁴⁴ Ինչպես նշել ենք սույն հոգվածի սկզբնամասում՝ Իրաքում եզդիների հավաքական երկու քաղաքներ հարձակման են ենթարկել 2007 թվականին, որը համարվում է 73-րդ ֆիրմանը: 2014 թ. Սինջարում կազմակերպված հալածանքները դիտվում են իբրեւ 74-րդ ֆիրման:

⁴⁵ Այն ընդգրկում 1789–1918 թթ. միջակայքի պատմությունը (ծնթ. թրգմ.):

⁴⁶ «Ահլ-է Հաքք» եզրույթը թարգմանվում է իբրեւ «ճշմարտության ժողովուրդ»: Հայտնի է նաեւ «Յարսան» անվանումը: Մահմեդականության ճյուղերից մեկի՝ շիականության ներսում ԺԴ. դարում սկզբնավորված գաղտնագիտական (էզոթերիկ) բնույթի համադրական մի ուսմունք, որը տարածված է Իրանի արեւմտյան հատվածում եւ Իրաքի արեւելքում՝ հիմնականում քրդերի շրջանում (ծնթ. թրգմ.):

⁴⁷ Ալավիները շիականության մի ուղղություն են: «Ալավի» անվանումը ստացել են Ալի խալիֆի անունից, որին համարում են աստծու մարմնավորում: Իրենց երկրորդ անվանումը՝ «Նուսայրիներ», ստացել են Մուհամմադ իբն Նուսայրի (887 թ.) անունից, որն այս ուղղության հիմնադիրն է: Սուլյն ուսմունքի հետեւորդները հիմնականում բնակվում են Սիրիայում (Լաթակիա, Տարսուս), Հարավային Թուրքիայում (Անտիոք, Տարսոն, Ադանա) եւ Հյուսիսային Լիբանանում (ծնթ. թրգմ.):

⁴⁸ Տե՛ս R. LESCOT, նշ. աշխ., 1938, էջ 129:

⁴⁹ Տե՛ս U. Ü. ÜNGÖR, The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913–1950, Oxford: Oxford University Press, 2011, էջ 16 եւ էջ 31 շրնկ. (հղումները):

հայտ են դառնում⁵⁰, քանի որ հասանելի աղբյուրներն ու համապատասխան գնահատականները ոչ միշտ են ներառում տվյալ շրջանների ազգատոհմիկ եւ կրոնական բոլոր խմբերը: Եզդիները հաճախ ընդհանրապես չեն հիշատակվում, կամ առկա աղբյուրները մյուս՝ առավել փոքր ազգատոհմիկ եւ կրոնական համայնքների հետ միասին նրանց եւս դասում են միեւնույն կարգի ներքո:

Քանի որ եզդիները, հիմնականում, անասնապահներ էին, որոնք զբաղվում էին արոտային հովվությամբ, նրանց հաշողվում էր առավել հեշտությամբ խուսափել գրանցումից, քան՝ քաղաքային կամ գյուղական նստակյաց բնակչությանը⁵¹: Եզդիների համար գրանցումը, ինչպես կտեսնենք, ոչ միայն վերահսկողություն եւ հարկում էր նշանակում, այլև՝ բռնի մահմեդականացման ենթարկում:

Վերջին հարյուրամյակի ընթացքում պատերազմների, դաժան լածանքների, ատելության եւ արտաքսման, ինչպես նաեւ՝ տնտեսական գործոնների պատճառներով զգալիորեն փոխվել են եզդիների ավանդական բնակության վայրերը: Հատկապես վերջին տասնամյակի ընթացքում ներկայիս մեկ միլիոն եզդիները վերապրել են մեծ ծավալների հասած անդրազգայնացումը: Եզդիական ազգաբնակչության 70 տոկոսը

⁵⁰ Տե՛ս J. LEPSIUS, Der Todesgang des Armenischen Volkes. Bericht über das Schicksal des Armenischen Volkes in der Türkei während des Weltkrieges, Potsdam: Tempelverlag, 1919: Չնայած Յոհանես Լեփսիուսի հաշվարկների համաձայն՝ էրզրումում ապրել է 3000 (անդ, էջ 34), Դիարբեքիրի վիլայեթում՝ 4000 (անդ, էջ 74), Վանում՝ 5400 (անդ, էջ 77) եւ Բիթլիսում՝ 5000 եզդի (անդ, էջ 112), այնուամենայնիվ առկա չեն մասնահատուկ աղբյուրների հղումները: Քրիստոնյա ազգաբնակչության թվաքանակը կարող է առավել ճշգրիտ լինել, որը պայմանավորված է քաղաքագործային համակարգով, զուգորդված զինապարտությանը եւ գրավոր մշակույթ ունենալու ընդհանուր ավանդույթով: Համեմատության համար նշենք, որ, օրինակ, Վ. Քյուլինեն ընդհանրապես չի հիշատակում էրզրումի վիլայեթի եզդիներին (տե՛ս V. CUINET, La Turquie d'Asie. Géographie Administrative. Statistique descriptive et Raisonnée de chaque province de l'Asie — Mineure, Paris: Ernest Leroux, 1891): Ի հավելումն՝ նշենք նաեւ, որ բնագրում կիրառված «militia» բառը, ըստ համատեքստի իմաստային հարմարության, թարգմանել ենք «քաղաքագործ[ային] համակարգ», «հեծելազունը», «զորագունդ» եւ «ազգային պահակազունը» իմաստներով (ծնթ. թրգմ.):

⁵¹ Թե՛ս Լեփսիուսը Դիարբեքիրի նահանգում հաշվում էր 4.000 եզդի, այդուհանդերձ 1913 թ. Դիարբեքիրի վիլայեթի օսմանյան ժողովրդագրական վիճակագրության տվյալներում նրանք ընդհանրապես հաշվառված չեն (տե՛ս Ս. Ս. ÜNGÖR, նշ. աշխ., 2011, էջ 16 եւ էջ 35): Տեղեկությունների պակասության կամ հակասականության պատճառները բազմաթիվ են: Զինվորագրության ընթացքում [նրանց]՝ որպես մահմեդականների պատահական հաշվառումը քողարկում էր մահմեդականացման գործընթացները, որոնք չեղարկվում էին, եթե թույլ էր տալիս իրավիճակը, կամ կրոնափոխությունները, որոնք կրում էին տեւական բնույթ, քանի որ հարկադրանքով էին իրագործվում:

դեռեւս ապրում է Իրաքում: Սինջարի նահանգի եզդիներն այսօր հիմնականում ներքին տեղահանության ենթարկվածներն⁵² են, մինչդեռ Տիգրիս գետից արեւելք ընկած շրջաններում (Դուհլիս⁵³, Շեյխան⁵⁴) բնակվող եզդիական համայնքները չեն տեղահանվել⁵⁵: Թուրքիայի եւ Սիրիայի գրեթե բոլոր եզդիները ստիպված են եղել գաղթել եւ ապաստան փնտրել Եւրոպայում (հատկապես՝ Գերմանիայում, Սկանդինավիայում եւ Ֆրանսիայում): Խորհրդային Միության փլուզումից հետո տնտեսական վիճակի վատթարացումից խուսափելու նպատակով Հայաստանի հին եզդիական սփյուռքը արտագաղթելու համար Ռուսաստանը նույնպես դարձրել է թիրախային երկիր: Ներկայումս անդրազգային եզդիական համայնքների վերաբերյալ առկա չէ հավաստի որեւէ տեղեկություն, թեեւ հասարակական կազմակերպություններն ու փաստաբանական խմբերն իրականացրել են գնահատման որոշ աշխատանքներ:

ԵԶՊԻՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ի. դարասկզբին եզդիներն ապրում էին իրենց սեփական կամ խառն ազգաբնակչություն ունեցող գյուղերում, հիմնականում՝ օսմանյան նահանգների՝ Կարսի, Իգդիրի, Վանի, Դիարբեքիրի, Մարզինի եւ Բիթլիսի (ներկայիս Թուրքիա) հեռավոր շրջաններում⁵⁶, Սինջարի ու Շեյխանի

⁵² Սուլեյի առնչությամբ տե՛ս 22-րդ ծնթ. (ծնթ. թրգմ.):

⁵³ «Դուհլիս»-ը հայտնի է նաեւ հետեւյալ անուններով՝ «Ադիաբեն», «Նոհատրա», «Նուխարրա» եւ այլն: Սուլեյ երկրամասը գտնվել է Մեծ Հայքի եւ Միջագետքի սահմանագլխին: Ն. Ադոնցի կարծիքով դրա տարածքի մի մասից էր կազմված հին Հայաստանի Նոշիրական կամ Նոր Շիրական բեղշխությունը (սուլեյի առնչությամբ տե՛ս Թ. Խ. ՀԱՎՈՐՅԱՆ, Ս. Տ. ՄԵԼԻՔ-ԲԱՆԵՅԱՆ, Հ. Խ. ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ, Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հտ. 1-ին, Երեւան, 1986, էջ 33–34: Հմմտ. «Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», հտ. 4-րդ, էջ 11 եւ էջ 36՝ ծնթ. թրգմ.):

⁵⁴ Շեյխանի առնչությամբ տե՛ս անդ, էջ 103 (ծնթ. թրգմ.):

⁵⁵ 2014 թ. օգոստոս ամսին Իրաքի եւ Սիրիայի Իսլամական Պետության զրոհայինները հարձակվել են Նինվեի հարթավայրերում գտնվող Բաշիքահ եւ Բահզանի փոքր քաղաքների վրա: Նախկինում քրիստոնեական-եզդիական այս երկու քաղաքների խառն ազգաբնակչությանը հաջողվել է ապաստան գտնել [այլ վայրերում]: Ավերվել են եկեղեցիներն ու եզդիական տաճարները: Թեեւ քրդական փեշմերգան (քրդ.՝ Pêşmarge, այսինքն՝ «դեպի մահ գնացողներ», «մահի երեսին նայողներ»․ Իրաքյան Քուրդիստանի քրդական զինյալ զորամիավորումների ամբողջական անվանումը՝ ծնթ. թրգմ.) 2016 թ. ազատագրել է հիշյալ քաղաքները, այդուհանդերձ նախկին բնակիչները վարանում են այնտեղ վերադառնալու հարցում (տե՛ս T. SCHMIDINGER, Werden die Olivenbäume wieder wachsen?, in: “Wiener Jahrbuch für Kurdische Studien”, Band 5, heraus. von K. Brizić, A. Grond, Ch. Osztovcics, T. Schmidinger, M. Six-Hohenbalken, Wien, 2017, էջ 255–256):

⁵⁶ Տե՛ս B. AÇIKYILDIZ, նշ. աշխ., 2014:

նահանգներում (այժմ՝ Իրաք), ինչպես նաեւ Աֆրիկայում (ներկայիս Սիրիա)։ Երբ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ստվերի տակ սկսվեցին ցեղասպանական հալածանքները, զանգվածային սպանդն ու տեղահանությունները թիրախավորեցին ոչ միայն քրիստոնեական տարբեր համայնքներին, այլ նաեւ՝ նրանց եզդի հարեւաններին։ Վանի ու Դիարբեքի ճյուղում բնակվածների համար Կովկասում ապաստան գտնելը ցեղասպանությունից փրկվելու միակ տարբերակն էր։ Վանի հարավում, օրինակ, Կարադաշլու⁵⁷ եւ Ռումկալեում⁵⁸ ապրած եզդիները փախուստի են դիմել դեպի հարավ՝ Իրաք եւ ճյուղասպան Սիրիա։

Օսմանյան եւ Ռուսական կայսրությունների միջեւ սահմանամերձ շրջանների համար պայքարն սկսվել է դեռեւս ԺԶ. դարավերջից. մինչեւ Ի. դարասկիզբը այն տասներեք պատերազմի պատճառ է դարձել։ Հայերից եւ հույներից բացի՝ սահմանամերձ շրջաններում կամ դրանց մերձակայքում ապրող քրդերն ու եզդիները նույնպես փորձել են ձեռք բերել նրանց աջակցությունն ու հավատարմությունը եւ սույն պատերազմին զոհ դարձել։ Այսպիսով, եզդիական ու քրդական ցեղային միությունները հաճախ էին փոխում կողմերին կամ փորձում էին չեզոքություն պահպանել⁵⁹։ ԺԹ. դարասկզբից ճյուղասարեւելյան Անատոլիայի նահանգներում ապրող եզդիները սկսեցին խուսափել այս պատերազմից՝ բնակություն հաստատելով այն ժամանակ Ռուսական կայսրության կազմում գտնվող Հայաստանի գյուղերում, որտեղ բռնի դավանափոխությունը սպառնալիք չէր։ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ողջ ընթացքում շարունակվում էր սահմանային գոտիների համար պայքարը։

⁵⁷ Գտնվում է Վան նահանգի հարավային հատվածում, Հեքյարի կամ Հաքյարի գավառում (սույն գավառի մասին տես Թ. Խ. ՀԱԿՈՐՅԱՆ, ՍՏ. Տ. ՄԵԼԻՔ-ԲԱԽՇՅԱՆ, Հ. Խ. ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ, Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հտ. 3-րդ, Երեւան, 1991, էջ 397 եւ էջ 410՝ ծնթ. թրգմ.)։

⁵⁸ Գավառակ Հալեպի նահանգի Ուրֆայի գավառում։ Հայտնի է նաեւ «Հռոմկլայի գավառակ», «Ռումկալե», «Ուրումկալա» եւ այլ անուններով։ ԺԲ.-ԺԳ. դարերում մտնում էր Կիլիկիայի Հայկական թագավորության մեջ։ Կենտրոնը Հռոմկլա բերդն (ավանն) էր (տես Ա.Ն.Գ., էջ 456, ինչպես նաեւ՝ «Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», հտ. 4-րդ, էջ 451՝ ծնթ. թրգմ.)։

⁵⁹ Տես, օրինակ, W. JWAIDEH, Kurdish Nationalist Movement: Its Origins and Development, New York: Syracuse UP, 2006, հատկապես՝ էջ 117 շրնկ., իսկ Ռուսաստանի հետ քրդական ցեղերի համագործակցության առնչությամբ՝ J. KLEIN, The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone, Stanford: Stanford UP, 2011, էջ 161, 171 շրնկ. եւ էջ 220, ինչպես նաեւ՝ N. ABDULLA, Empire, Frontière et tribu. Le Kurdistan et le conflit de frontière turco-persan (1843–1932), Iraq: Editions de la Direction culturelle de la presse & le Centre de Zheen, 2013։

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին մոտ 12 000 եզդի կարողացավ օսմանյան՝ Կարսի եւ Իզմիրի սահմանամերձ շրջաններից, ինչպես նաեւ՝ Վանի պես առավել հեռավոր մարզից փախչել Հայաստան⁶⁰։ Նրանց հաջողվեց եզդիական համայնքներ հիմնել 40 գյուղում, որոնք բնակեցված էին բացառապես եզդիներով, ինչպես նաեւ՝ գյուղական այլ համայնքներում, որտեղ նրանք կողք-կողքի ապրում էին հայ հարեւանների հետ։ Նրանք նաեւ տներ են կառուցել քաղաքային կենտրոններում։ [Նրանց]՝ դեպի Հայաստան փախուստի արդյունքում ձեւավորվեց սփյուռքային համայնքը, որը հետագայում Խորհրդային Միության համափակ սահմանների պատճառով կտրված էր նախկին հայրենիք(ներ)ում ապրող եզդիներից։ Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետության կազմում եզդիներին շնորհվեց մշակութային գործունեության իրավունք (լրատվական միջոցներ, լեզվի ուսուցում), իսկ հետխորհրդային ժամանակների Հայաստանում նրանք պաշտոնապես ճանաչվեցին որպես ազգատոհմիկ-կրոնական համայնք⁶¹։ Փրկվածների՝ գոյության միջոցներ ստեղծելուն եւ դրանք պահպանելուն, ինչպես նաեւ՝ իրենց խիստ բարդ հասարակական դասակարգային համակարգը վերահաստատելուն ուղղված ջանքերը գործադրվել են միջպատերազմյան ողջ ընթացքում⁶²։

Շարունակությունը՝ հաջորդիվ

⁶⁰ Պաշտոնական վիճակագրության համաձայն՝ 1830 թ. Հայաստանի տարածքում հաշվվում էր մոտ 324 եզդի, որոնք հիմնականում բնակվում էին Թուրքիայի սահմանամերձ գյուղերում։ Մինչեւ 1926 թ. նրանց թիվը հասել է 12.237-ի (տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության ազգային փոքրամասնություններն այսօր», խմբ.՝ Յ. ՄԿՐՏՈՒՄՅԱՆ, Երեւան. Գիտություն, 2000, էջ 28 շրնկ.)։ Մինչ Խորհրդային Միության փլուզումը՝ 1989 թ. գրանցված էր մոտ 56 976 եզդի։ ԺԹ. դարում Երեւանի նահանգում եզդիական բնակավայրերի պատմության առնչությամբ տե՛ս M. ANGELOVA, Yezidis in the Yerevan Gubernia (Province) after the Russo-Ottoman War (1877–1878), “Balkanistic Forum”, vol. 3: “Emigrants and Minorities. The Silenced Memory of the Russo-Ottoman War 1877–1878”, ed. by D. Gutmeyr, 2015, էջ 118–126։

⁶¹ Սուլեյի առնչությամբ տե՛ս I. SCHULZE & W. SCHULZE, նշ. աշխ., 2016։

⁶² Եզդիական գյուղեր կազմավորվել են Արագած լեռան շրջակայքում՝ Ապարանի ու Թալինի տարածաշրջանում, ինչպես նաեւ Արարատյան դաշտավայրում։ Նորաստեղծ գյուղերից մի քանիսը բնակեցված էին միայն եզդիներով, իսկ մյուս վայրերում, օրինակ, Արարատյան դաշտավայրում, առկա էին էթնիկապես համակցված գյուղական բնակավայրեր՝ հայ ու եզդի ազգաբնակչությամբ։ 1960-ական թթ. եզդիական գյուղական համայնքներ կարելի էր գտնել Ապարանի, Աստարատի, Զանգիբազարի (այժմ՝ Մասիս՝ ծնթ. թրգմ.), Թալինի, Հոկտեմբերյանի եւ Վաղարշապատի շրջաններում, որտեղ նրանք ձեւավորել էին կոլտնտեսություններ, մի քանիսը՝ էթնիկ խառը բնակչությամբ (տե՛ս A. BENNIGSEN, Les Kurdes et la kurdologie en Union soviétique, in: “Cahiers du monde russe et soviétique”, vol. 1, № 3, 1960, էջ 513–530, հատկապես՝ էջ 515)։

ԽՈՍՔ ԹԱՐԳԱՆՉԻ

Ծաղկաքաղ հատվածների ներկա թարգմանությունը Թուրքիայի Տուր Աբդին երկրամասում ապրած ասորախոս համայնքների 1915 թ. Ցեղասպանության (ասոր՝ ܣܝܦܐ (Sayfo/Seyfo) — բառացի նշանակում է «սուր») մասին է: Կատարել ենք ըստ հետեւյալ հրատարակության՝ “The Persecution and the Extermination in Tur Abdin 1915”, Reports gathered by Chorepiscopus Sleman Henno from Arkah, Tur Abdin, trans. from Syriac into German by A. Gorgis & G. Toro, trans. from German into English by Dr. Jan Jonk, Syriac Orthodox Patriarchate, 2015: Նշյալ գրքի առանձին հատվածների էջերը կնշվեն տողատակերում (ծնթ. թրգմ.): Ցեղասպանական ինչպես եւ հոգեւոր-կրոնական նյութերի վերաբերյալ հնարավորինս մանրամասն տեղեկություններ ենք տրամադրել ճանաչողական կողմն ըստ կարելիւն համակողմանիորեն ապահովելու համար:

ՅՈՒՆԿ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ